

Son Anayasa Değişiklikleri Işığında Yeni Temel Hak ve Özgürlükler Rejimi

Mehmet Merdan Hekimoğlu*

I. Giriş

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 03.10.2001 ve 27.12.2002 tarihlerinde kabul edilerek yürürlüğe giren ve sırasıyla 4709, 4777 sayılı kanunlarla gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri, kamuoyunda, bu konuyla ilgili yoğun beklentiler dolayısıyla, haklı olarak genel bir iyimserlik havasına yol açtı. Şüphesiz söz konusu Anayasa değişiklikleri, genel olarak liberal bir temel hak ve hürriyetler rejimi oluşturma yönünde atılan olumlu adımlar olmasına rağmen, birçok noktada özgürlükler açısından ciddi eksiklikler ve hatta riskler de taşımaktadır. Söz konusu eksiklik ve risklerin ortaya konularak, bilimsel bir şekilde analiz edilmesine yönelik bütün çabalar, anayasal özgürlük sorununun aşılması amacıyla bundan sonra yapılacak değişiklik çalışmalarına katkı sağlayacaktır.

Bu incelemede, anayasal temel hak ve özgürlükler konusunda yaşanan son gelişmelere ve bunların getirebileceği bazı muhtemel sorunlara değinilmeye çalışılacaktır. Anayasa değişikliklerinin eksi ve artularıyla ne gibi yenilikler getirdiğinin karşılaştırmalı bir usul içeri-

sinde tam olarak ortaya konulabilmesi için konunun dört temel başlık altında ele alınmasının metodolojik açıdan isabetli bir tercih olacağına inanıyoruz. Bu ana başlıkları sırasıyla; 1982 Anayasası'nın temel hak ve özgürlükler konusundaki genel yaklaşımı, temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması, sınırlandırmanın sınırları ve nihayet temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmaması şeklinde sayabiliriz.

II. 1982 Anayasası'nın Temel Hak ve Özgürlükler Konusundaki Genel Yaklaşımı

1982 Anayasası, asıl metne aidiyeti md. 176/1'deki düzenleme dolayısıyla kabul edilen Başlangıç kısmının 6. paragrafında, insan hakları kavramının çekirdeği sayılan "insan onuru" kavramına göndermede bulunmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temel niteliklerinden söz eden 2. maddesinde, otoriter bir karakterin yansıması olarak,¹ 1961 Anayasası'nın "insan haklarına dayalı" deyimini yerine, "insan haklarına saygılı" deyimini kullanmayı tercih

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Bandırma İİBF Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Aynı görüş için, M. Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, (İstanbul : Gerçek Yayınevi, 1986), s. 188 vd.; Aksi düşünce için, bkz. E. Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, İkinci Baskı, (Ankara : Yetkin Yayınları, 1988), s. 80.

ederek, insan haklarını esas alan demokratik devlet ve toplum yapılanmasını genel bir kural olarak düzenlemiştir. Böylece anayasa, insan hakları kavramının yerel ya da bölgesel değil evrensel bir kavram olduğuna vurgu yaparak, insanların sırf insan olmalarından dolayı, başkaca hiçbir ön şart aranmaksızın, doğuştan ya da yaradılıştan sahip oldukları hak ve özgürlüklerden yararlanacaklarını açıklamak istemiştir.²

Büyük ölçüde doğal hukuk kökenli olmasından ötürü³ soyut ve ideal bir özellik arz eden insan hakları kavramının,⁴ devlet güvencesi tesis edilerek mevzu hukuk (Anayasa) ya da yargı kararları yoluyla somutlaştırılmış halleri olan temel hak ve özgürlükler,⁵ ünlü Alman kamu hukukçusu Georg Jellinek' in negatif statü (negativus status : devletten yana özgürlük), pozitif statü (positivus status : devletten pozitif edimlerde bulunulmasını isteme hakları) ve aktif statü (activus status : vatandaşlık hakları) hakları şeklindeki üçlü tipleştirme modeli⁶ esas alınarak, "Temel haklar ve ödevler" başlığı altında, Anayasamızın 12. ve devamı maddelerinde düzenlenmiştir. Bu surette, Anayasanın bizzat kendisi temel hak ve özgürlüklerin hangileri olduğunu sınıflandırarak tespit etmiştir.⁷ Bu

düzenlemeleriyle Anayasa, gerek İnsan Hakları Bildirisi, gerekse de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin öngörmüş olduğu insan hakları çeşitlerinin bir çoğunu somut bir içeriğe kavuşturmuştur.⁸

Düzenleniş şekli ve içeriği itibariyle doğal hukuk düşüncesini içeren eğilimin Anayasamızdaki tipik bir yansıması olan 12. maddeye göre⁹ 'herkes kişiliğine bağlı dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir' ve devlet "hürleştirme" (özgürleştirme) anlayışı gereği,¹⁰ kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmakla, insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamakla yükümlü kılınmıştır (madde 5). Bireyler açısından getirilen anayasal hakların kullanımının gerçek (fiilî) anlamda sağlanması 5. madde dolayısıyla bir devlet görevidir.¹¹ Buna göre; kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak, insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli koşulları hazırlamaya çalışmak devletin temel amacı ve görevidir.

Başlangıç bölümünde her yurttaşın, onurlu bir yaşam sürdürme, maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine sahip olduğu şeklinde vurgulanan ilke, herkesin maddî ve manevî varlığını geliştirme ve koruma hakkına sahip olduğunu düzenleyen 17. maddede tekrar edilmiştir.

² Krş. A. Ş. Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Güncelleştirilmiş 9. Bası, (Ankara : Turhan Kitabevi Yayınları, 2000), s.166.

³ Krş. M. Sur, "İnsan Hakları Kavramındaki Gelişmeler", *İzmir Barosu Dergisi*, S. 3 (1993): s. 40.

⁴ Krş. Z. Gören, *Anayasa ve Sorumluluk*, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 2. Bası, (Ankara: Dokuz Eylül Ün. Dön. Ser. İşl. Yayın. No: 58, 1995), s. 4.; A. Ş. Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Güncelleştirilmiş 9. Bası, (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2000), s.166; Demir ve Ş. Karatepe, *Anayasa Hukukuna Giriş*, (İstanbul: Evrim Basım - Yayın, 1989), s.169.

⁵ Z. Gören, *Anayasa Hukukuna Giriş*, (İzmir : Fakülteler Kitabevi Barış Yayınları, 1997), s. 346.

⁶ A. Katz, *Staatsrecht*, 12., überarbeitete Auflage, (Heidelberg: C. F. Müller Juristischer Verlag, 1994), s. 276; Z. Gören, *Temel Hak Genel Teorisi*, Gözden Geçirilmiş 3. Bası, (Ankara: Dokuz Eylül Ün. Dön. Ser. İşl. Yayın. No: 57, 1995), s. 23 vd.

⁷ O hâlde temel hakları, yürürlükteki hukukun temel hak olarak nitelendirdiği haklar olarak tanımlayabiliriz. Bunun ya-

ında farklı açılardan yapılan diğer temel hak tanımlamaları için bkz. Z. Gören, *Temel Hak Genel Teorisi*, Gözden Geçirilmiş 3. Bası, (Ankara : Dokuz Eylül Ün. Dön. Ser. İşl. Yayın. No: 57, 1995), s. 14-15.

⁸ Z. Gören, *Anayasa Hukukuna Giriş*, (İzmir: Fakülteler Kitabevi Barış Yayınları, 1997), s. 347.

⁹ Z. Gören, *Anayasa Hukukuna Giriş*, (İzmir: Fakülteler Kitabevi Barış Yayınları, 1997), s. 348.

¹⁰ E. Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, İkinci Baskı, (Ankara: Yetkin Yayınları, 1988), s. 81, 105.

¹¹ F. Demir, *Anayasa Hukukuna Giriş*, (İzmir: Dost Kitabevi, 1984), s. 173.

Bu normlarıyla Anayasa, diğer kurallarından ve özellikle Devletin işleyiş ve yapınmasıyla ilgili hükümlerden önce insan haklarını düzenleyerek, şematik açıdan ona önem veren çağdaş görüşü benimsemiştir. İnsan haklarıyla ilgili kurallar, sahip oldukları bu düzenlenme öncelikleri dolayısıyla güçleri iki kat arttırılmış kurallar olarak Devleti düzenleyen Anayasa hükümlerini doğrudan etkilerler ve onlara bu özellikleri sebebiyle ve Anayasa kurallarının bütünlüğü ilkesi gereği anlam kazandıran bir işlev görürler.¹² Anayasa Mahkemesi'ne göre (Esas 1985/8, Karar 1986/27, AMKD Sayı 22) yalnız şematik olarak değil, içerik olarak da -yukarıdaki özel normları dolayısıyla- Anayasa, özgürlükçü görüşü benimsemiştir.

1982 Anayasası'nın ilk hâli genel olarak, temel hak ve özgürlükleri düzenleyen maddelerinde AB'nin getirmiş/öngörmüş olduğu sistemin tam tersi olarak, otorite-özgürlük dengesinde otoriteyi; toplum (devlet)-birey dengesinde de toplumu tercih eden anti-liberal bir felsefi anlayışı ve hürriyetler rejimini benimsemiş ve buna koşut olarak yürütmeyi güçlendirme düşüncesiyle temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasındaki anayasal sebeplerin sayısını oldukça arttırarak, aşırı kısıtlamaların yolunu açmıştır.¹³ Ayrıca Anayasa, düzenleme sistematigindeki benzerliğe karşın, 1961 Anayasasında yer almayan bir ifade biçimiyle, genel hükümler açısından önemli bir farklılık getirerek,¹⁴ temel hak ve özgürlüklerin bireylere üstünlük sağlamanın dışında, ödev ve sorumluluklar da yüklediğini ifade etmiştir.¹⁵

¹² Krş. Z. Gören, *Anayasa Hukukuna Giriş*, (İzmir: Fakülter Kitabevi Barış Yayınları, 1997), s. 78 – 79.

¹³ M. Soysal, *a.g.e.*, s. 102 vd.

¹⁴ Z. Gören, *Temel Hak Genel Teorisi*, Gözden Geçirilmiş 3. Bası, (Ankara: Dokuz Eyl. Ün. Dön. Ser. İşl. Yayn. No: 57, 1995), s. 13.

¹⁵ A. Ş. Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Güncelleştirilmiş 9. Bası, (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2000), s.166 –167.

Oysa çoğulcu demokratik bir hukuk devletinde esas olan otorite değil, özgürlüklerdir ve iktidarın keyfi davranışlarına karşı asıl korunması gerekenler de onlardır. Bireysel temel hak ve özgürlüklerin devlet müdahalesinden mümkün olduğunca uzak tutulması, bireyin; özel yaşamın gizliliği, konut dokunulmazlığı, haberleşme, seyahat, dernek kurma, toplantı, basın, düşünce, inanç hürriyeti gibi temel hak ve özgürlüklerinin devlete karşı en etkili şekilde korunması bir özgürlükler rejimi modelini olan çoğulcu demokratik hukuk devleti rejimlerinin olmazsa olmazıdır.¹⁶

TBMM'de kabul edilen son anayasa değişiklikleriyle, temel hak ve hürriyetlere, 1982 Anayasasının ilk hâline oranla hem daha etkili, hem daha güvenceli bir şekilde yer veren, "kısıtlamada ölçülülük" prensibini açık bir şekilde öngören, hürriyetçi (liberal) bir özgürlükler rejimi benimsenmesi yolunda bazı önemli adımlar atılmıştır. Anayasada kazüistik bir yöntemle düzenlenen özgürlüklerin tanımıyla ve sınırlandırılmasıyla ilgili bazı ifadelerin uzun ve ayrıntılı değil kısa ve özlü bir şekilde formüle edilmesi isabetli bir seçim olmuştur. Bu sayede Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin özgürlükçü içtihatları ışığında temel hak ve özgürlüklerin en geniş şekilde yorumlanması ve yeni birtakım temel hakların belirginleştirilerek yürürlüğe konulması mümkün olabilecektir.

Önemli ölçüde iyileştirmelerin/değişikliklerin yapıldığı temel hak ve özgürlüklerin bazıları şunlardır:

- Toplu olarak işlenen suçlarda yakalanan ve tutuklanan kişilerin tutulma yerine, en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç en çok on beş gün içerisinde hâkim önüne çıkarılmasına ilişkin süre (md. 19/6),

¹⁶ A. Ş. Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Güncelleştirilmiş 9. Bası, (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2000), s. 26.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin¹⁷ bu konuyla ilgili sürekli içtihatları paralelinde, dört güne indirilmiştir.

- Gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kanunen yetkili kılınan merciin emriyle bir kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranmış ve bunlara el konulmuş ise yetkili merciin bu kararının yirmi dört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulması esası getirilmiştir (md. 20/2). Hâkim, yeni düzenlemeye göre kararını, el koymadan itibaren kırk sekiz saat içinde açıklayacak; aksi hâlde, el koyma kendiliğinden kalkacaktır. Kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri ile haberleşme engellenmiş ve gizliliğine dokunulmuş ise haberleşme hürriyetine müdahaleye yönelik bu kararın 24 saat içinde görevli hâkimin onayına sunulması (m. 22) şartı getirilmiştir. Bu halde hâkim, kararını kırk sekiz saat içinde açıklayacak; aksi hâlde el koyma kendiliğinden kalkacaktır. Böylece özel hayatın ve aile hayatının gizliliği ilkesinin korunmasına yönelik çok daha güvenceli bir mekanizma oluşturulması yolunda önemli bir adım atılmıştır.

- İfade hürriyeti konusunda ise yeni sınırlama sebepleri ihdas edilmek suretiyle, Avrupa Birliği standartlarından oldukça uzaklaşmıştır. İfade hürriyetiyle ilgili 26. maddenin yeni şekline göre; düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti, "suçların önlenmesi", "suçluların cezalandırılması", "devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması", "başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi..." amaçları yanında artık "millî güvenlik", "kamu düzeni", "kamu güvenliği", "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bü-

tünlüğünün korunması" ve "Cumhuriyetin temel nitelikleri"ne aykırılık gerekçesiyle de sınırlanabilecektir (2. f.). İfade özgürlüğüne ilişkin sınırlamaları içeren, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin¹⁸ 10. maddesinin 2. fıkrasında yer alan "ulusal güvenliğin", "toprak bütünlüğü ve kamu güvenliğinin korunması", "kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi", "sağlığın veya ahlâkın, başkalarının şöhret veya haklarının korunması..." gibi hususlar hukukumuzda bu konuyla ilgili mevcut olan yasaklayıcı/sınırlayıcı hükümleri haklı kılmaz. Zira önemli olan AİHM'nin Sözleşmede yer alan bu düzenlemeyi nasıl yorumladığı ve elâstik kavram ifadeleriyle yüklü madde metninin içeriğini ne şekilde doldurduğudur.

Mahkemenin kökleşmiş içtihatlarına göre şiddeti teşvik ve tahrik etmeyen eleştiri ve düşünce açıklamaları çoğulcu liberal-demokratik¹⁹ hukuk devleti rejimlerinin temelini oluşturduğu için güvence altına alınmalı ve etkili bir şekilde korunmalıdır. Çünkü çoğulcu demokrasilerde, düşünce ve inanışların ortaya konulmasına yönelik bir sınırlama getirilmesi sistemin temel mantığına aykırı bir durum yaratır. Kişilerin ve toplulukların gerek birbirleri ile gerekse de siyasal iktidarla iletişime geçip, seslerini duyurabilme hakları vardır. İktidar eleştirisi, karşıt görüşler ileri sürülmesi ve seçim yoluyla iktidarın elde edilmesi bir anayasal kurum olarak sistemin temelini oluşturmaktadır.²⁰ Farklılıkların görmezden gelinmesi, giderek bastırılması ve ezilerek yok edilmesi yerine, sorunların âdil bir çözüme kavuşturulması için gereken çabanın

¹⁸ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, bundan sonra "AİHS" veya "Sözleşme" şeklinde kısaltılacaktır.

¹⁹ Liberal sistemlerin çoğulculuk modeliyle olan yakın ilişkisi konusunda bkz. K. L. Shell, *Liberal – Demokratische Systeme* (Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz : W. Kohlhammer Verlag GmbH, 1981), s. 155 vd.

²⁰ A. Ş. Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, Güncelleştirilmiş 9. Baskı, (Ankara : Turhan Kitabevi Yayınları, 2000), s.24.

¹⁷ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, bundan sonra "AİHM" veya "Mahkeme" şeklinde kısaltılacaktır.

gösterilmesi esasına dayalı bir usul tercih edilmelidir. Demokratik toplumdaki önemi sebebiyle, ifade hürriyetine yönelik sınırlamalar, istisna sıfatıyla, dar anlamda yorumlanmalıdır.²¹

- “Kanunla yasaklanmış herhangi bir dilde yayın yapılamaz” şeklinde formüle edilen ve hiçbir makul gerekçeye dayanmayan anayasal dil yasağı (md. 28/2) yapılan değişiklikle yürürlükten kaldırılmıştır. Böylelikle bir yandan resmî dilin Türkçe olduğuna dair anayasal norm muhafaza edilerek üniter yapı konusundaki hassasiyet muhafaza edilmiş, öte yandan Türkçe dışında başka dillerle yayın yapılabilmesinin yolu açılarak, kültürel açıdan çeşitliliğe dayalı bir yapı oluşturulmasını öngören Avrupa Birliği normlarına uygun bir düzenleme getirilmiştir.

- İnsanların taraf oldukları uyuşmazlıklardan dolayı yasayla kurulmuş, bağımsız ve tarafsız mahkemeler önünde, kabul edilebilir (makul) bir süre içerisinde hakkaniyete uygun ve açık olarak dinlenme olanağına sahip olmalarına ilişkin temel bir ilkeyi içeren²² âdil (hakkaniyete uygun, düzgün, dürüst yahut doğru ve güvenli)²³ yargılanma hakkı (AİHS md. 6/1) ve kanuna aykırı olarak elde edilen bulguların yargılamada delil olarak kabul edilemeyeceğine dair evrensel hukuk ilkelerinin ilk defa felsefî ve siyasî idealizmden uzak, hukuksal pozivitizme dönüşmesi ve Anayasa yargısında üstün bir hukuk kuralı olarak referans norm düzeyine erişmesi yapılan bu son anayasa değişiklikleri sayesinde mümkün olmuştur (md. 36/1 ve 38/6). Bu düzenlemelerin dışında, artık bir kimsenin, yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü

yerine getirmemesinden dolayı hürriyetinden alıkonamayacağı esası getirilmiştir (m. 38/8). Ancak bu son değişiklik hükmünün Türkiye gerçeklerine uygun düştüğü pek söylenemez. Zira hapis cezası öngörüldüğü hâlde dahi sayıları binlerle ifade edilen karşılıksız çek verme suçlarında, en etkili caydırıcılık faktörü (genel ve özel önleme) ortadan kaldırıldığı için büyük bir patlama yaşanması bekleniyor. Hiç değilse bu tip suçlarla ilgili bir istisnanın Anayasaya konulması, suçlarla etkili bir şekilde mücadele politikası açısından isabetli olurdu.

- Savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları hâlleri dışında ölüm cezası verilemeyeceğine dair bir düzenleme getirilerek, terör suçları hariç, barış döneminde idam cezası kaldırılmıştır. Barış döneminde sadece (istisnaî nitelikteki) terör suçlarına karşı uygulanabilmesi, bizi, idam cezasının hukukumuzdan kısmen kaldırılması gibi önemli bir sonuca götürmektedir. Bu, şüphesiz son derece olumlu bir gelişmedir. Ancak hukukumuzda oldukça kapsamlı bir eylem alanını içeren terör suçlarının, AİHM'nin içtihatları ışığında yeniden tanımlanması ve şiddet teşviki ve tahriki niteliğinde olmayan bütün eylemlerin suç olmaktan çıkarılması gerekiyor. Zira hür tartışma ortamının güvence altına alınması hem medeni olmanın hem de anayasal demokrasi ilkesinin tam anlamıyla yaşama geçirilmesinin vazgeçilemez bir gereğidir.

Mevcut anayasal düzenleme, yasa koyucuya, Anayasada yazılı olan ve idam cezası verilebilecek istisnaî hallerde dahi, söz konusu cezayı yasaya koyup koymama hususunda geniş bir takdir hakkı verecek şekilde formüle edilmiştir. Yasa koyucunun bu konuyla ilgili olumsuz bir tasarrufu Anayasaya aykırılık teşkil etmeyecektir. Ancak yine de idam cezasının öngörülebileceğine ilişkin böyle bir düzenlemenin Anayasada yer alması, Türkiye'nin, özellikle suçluların iadesi konusunda karşılaştığı olumsuz tutuma yö-

²¹ A. F. Gölcüklü ve A. Ş. Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, Genişletilmiş 2. Baskı, (Ankara: Turhan Kitabevi, 1998), s. 327.

²² *A.g.e.*, s. 239.

²³ H. S. Türk, “Âdil Yargılama Hakkı”, www.basbakanlik.gov.tr/yayinlar/insanhak5.htm,

11 Şubat 2002.

nelik genel eğilimin devam etmesine yol açacak bir durum arz etmektedir. Bu sebeple en iyisi biran önce 28 Nisan 1983 tarihli AİHS'ye ek 6. Protokolün imzalanarak, zaten uzun yıllardır de facto olarak mevcut bulunmayan idam cezasına ilişkin düzenlemelerin mevzuattan da bütünüyle çıkarılmasıdır.

- Türk toplumunun temeli olarak nitelenen ailenin bundan böyle eşler arasında eşitlik ilkesine dayalı olacağı kabul edilerek (md. 41/1), "ev kadınlığı" aile modeli yerine partner eşitliğine dayalı çağdaş bir aile yapılması anayasa koyucu tarafından benimsenmiştir. Genel eşitlik ilkesinin somutlaştırılmış bir hâli ve uygulama biçimi olarak nitelendirilebileceğimiz eşlerin eşitliğine yönelik prensibin, bağımsız bir anayasal norm hâlinde yeni değişiklikle Anayasamıza girmesi son derece isabetli olmuştur.²⁴ Böylelikle bir taraftan evlilik birliğinde kadın ve erkek arasında hukuksal açıdan tam bir eşitlik sağlanmasının yolu açılmış, öte yandan hukukumuzda kadın eş aleyhine mevcut bulunan düzenlemelerin anayasal denetim yoluyla ayıklanabilmesi imkân dahiline girmiştir.

- Anayasanın dördüncü bölümünde düzenlenen siyasî haklar ve ödevler alanında ise bir dizi önemli iyileştirmenin sağlandığını görüyoruz: Her şeyden önce çoğulcu demokratik siyasî rejimlerin vazgeçilmez unsurlarından olan siyasî partilerin kapatılmasının oldukça zorlaştırıldığını görüyoruz. Buna göre, başkan ve on üye ile toplanıp, salt çoğunlukla karar veren Anayasa Mahkemesi, siyasî parti davalarında kapatılmaya ancak nitelikli çoğunluk olan beşte üç oy çokluğu ile karar verebilecektir (md. 149/I). Üstelik bir partinin Mahkemece temelli olarak kapatılabilmesine ancak ilgili partinin

Anayasanın 68. maddesinin 4. fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerin, anayasa değişikliği ile getirilen tanımın öngördüğü şekilde, odağı olması hâlinde karar verilebilecektir. Böylece Anayasa Mahkemesi'nin bu konudaki takdir hakkının sınırlarının belirgin bir şekilde çizilmesi suretiyle, olası daraltıcı özgürlük yorumlarının önüne bir ölçüde geçilmiş olundu.

Bunun dışında, genel oy ilkesinin somut bir uygulama biçimi olarak, ceza infaz kurumlarında bulunan taksirli suçlardan hüküm giyenlerin, oy kullanma hakkına kavuşması (md. 67/4) ve ("kendileriyle veya kamuyla ilgili dilek ve şikayetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yazı ile başvurma hakkı"nı içeren) dilekçe hakkının -"karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla"- Türkiye'de ikamet eden yabancıları da kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi (m. 74/I) siyasî haklar alanında yapılan en önemli yeniliklerden bazılarıdır.

Ancak siyasî haklar alanında yapılan en önemli değişiklik, 76. maddenin 2. fıkrasının son cümlesinin değiştirilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu'nca 13.12.2002 gününde kabul edilen, 4774 sayılı "2709 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun"un 1. maddesiyle, Anayasanın milletvekilliği seçilme yeterliliğini düzenleyen 76. maddesinin milletvekili seçilmeye engel durumlara yer verilen ikinci fıkrasındaki "ideolojik veya anarşik eylemlere katılma" ibaresi "terör eylemlerine katılma" biçiminde değiştirilmiş, böylece "ideolojik ve anarşik eylemleri" tahrik ve teşvik suçundan hüküm giymiş olanların milletvekili seçilebilmesine olanak sağlanmıştır.

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in "geciktirici veto" yetkisini kullanmasına rağmen, daha sonra onaylamak zorunda kaldığı anayasa değişikliğine ilişkin söz konusu yasa, milletvekili seçilme yeterliliğine getirilen kı-

²⁴ Krş. Z. Gören, *Farklı Cinslerin Eşit Haklara Sahip Olması*, (İzmir : Dok. Eyl. Ün. Huk. Fak. Dön. Serm. İşl. Yayn. No: 83, 1998), s. 9.

sıtlamayı hafifletmek suretiyle, siyasal katılım alanının genişletilmesine yönelik özgürlükçü çabalara önemli bir katkı sağlamış ve ayrıca Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 11. maddesindeki yasağın anayasal temelini ortadan kaldırmıştır. Siyasal yasaklara ilişkin uygulama alanının keyfi olarak genişletilebilmesi, "ideolojik ve anarşik eylemler" nitelemesine göre çok daha nesnel sınırlara sahip olduğu kabul edilen "terör" kavramı kısıtlaması dolayısıyla, artık çok daha ağır koşullar altında mümkün olabilecektir. Böylece en azından somut fiiller dışında kalan, kimi siyasî ve ideolojik duygu ve düşüncelerin açıklanmasının terör suçu sayılarak siyasî yasaklarla ikinci bir defa cezalandırılmasının önemli ölçüde önüne geçilebilecektir.

Ancak Erdoğan'ın da haklı olarak eleştirildiği gibi, Türkiye'deki cari hukuk sistemi "terör" kavramının içeriğine yönelik bütünüyle hukuksal ve tarafsız bir tanım getirmede olduğu gibi, oldukça genişletici bir yorumla, terör eylemiyle hiçbir ilgisi olmayan birçok ideolojik tutumu da şu veya bu şekilde bağlantı kurmak suretiyle, terör suçu olarak vasıflandırmakta hiçbir beis görmemiştir.²⁵ Örneğin halen yürürlükte bulunan 3713 sayılı Terörle Mücadele Yasası'nın oldukça geniş tutulan "terör" ve "terörist" tanımlarına göre, bir kişi, fiilen hiçbir terör eylemine katılmamış olsa bile, şu veya bu şekilde bağlantı kurulmak suretiyle, "terör suçlusunu" sayılabilmektedir. Şüphesiz, terörle etkili mücadele yollarından birisi olarak teröristlere, genel ve özel önleme kapsamında, caydırıcılığı sağlayıcı ağır cezalar verilmeli, ama terör eylemiyle hiçbir şekilde ilgisi olmayan insanları terörist olarak cezalandırma sonucunu doğuracak hükümler yürürlükteki mevzuattan bir an önce çıkarılmalıdır.

²⁵ Krşl. M. Erdoğan, "Anayasa Değişiklikleri Ne Getiriyor?", www.liberal-dt.org.tr/guncel/Erdoğan/me_anayasa2.htm, 16.03.2003.

Yapılan son anayasa değişikliklerinden biri de, bir ilin veya seçim çevresinin TBMM' de üyesinin artık mevcut olmaması hâlinde, ara seçime gidilebilmesine olanak sağlanması olmuştur. "Milletvekili genel veya ara seçiminden önceki veya sonraki bir yıl içinde yapılması gereken mahalli idareler seçimleri, genel veya ara seçimle birlikte yapılır" şeklindeki Anayasanın 127. maddesinin üçüncü fıkrası hükmü, bu kapsamda yapılan ara seçimlerde tatbik edilmeyecektir. Ayrıca, Anayasanın 67. maddesinde yer alan, "Seçim kanunlarında yapılan değişiklikler, yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanmaz" hükmü, içinde bulunduğu dönemde (22. Dönemde) yapılacak ilk ara seçimde geçerli olmayacaktır.

Cumhurbaşkanı Sezer, AKP lideri Erdoğan'a başbakanlık yolunu açan bu anayasa değişikliklerini veto gerekçesinde, anayasa değişikliği paketinde "kişisellik ve suiistimal" ihtimallerinin öne çıktığına dikkat çekerek, demokrasi ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayan, kişiye özel hukukî düzenlemelerden ve hukukun siyasallaştırılması girişimlerinden kaçınılması gerektiğini ifade etmişti. R. T. Erdoğan'a göre ise, hukukun kişiye özgü kılınarak politize edilmesinin en açık ispatı kendisinin şu an içinde bulunduğu durumdur ve sandıkta tecelli eden millî iradenin bu tür farklı yorumlarla sıkıntıya sokulması her şeyden önce millî iradeye yönelik bir saygısızlıktır. Madem ki halk 3 Kasım'da Erdoğan başbakan olsun diye oy vermiştir; o halde yapılması gereken buna saygı göstermek, Anayasa ve tüm kanunları millet iradesine göre yeniden düzenlemek olmalıdır.

Anayasa değişikliklerine ilişkin yapılan bütün bu tartışmalar bir kere daha gösteriyor ki, bugün için en ivedi olarak çözüm bekleyen kadim ve kronik sorunlarımızdan birisi de; hukuk devleti ve demokrasi prensipleriyle hiçbir surette telifi kabil olmayan

ve kişiye özgü hukuk yaratmak gayretkeşliğiyle tezahür eden çarpık yönetim zihniyetidir. Bilindiği üzere Erdoğan, hukukçular arasında dahi çok büyük tartışmalara yol açan kararlar nedeniyle milletvekili olamadı, milletvekili olamadığı için Anayasanın 109. maddesi gereği, şimdi de başbakan olamıyor. Aynı maddeden mahkum olan Hasan Celal Güzel ile Tayyip Erdoğan için, cezanın infaz edilmiş olmasının ne manaya geldiği konusunda farklı yorumlara dayanılarak farklı kararlar verildi. TBMM'nin, DGM'lerde askerî üye bulunmasının kaynağı olan Anayasanın 143. maddesinin 3. fıkrasını gecikmeli de olsa 18 Haziran 1999 tarihinde 4388 sayılı kanunla değiştirmesinde, Öcalan davasının ne kadar önemli bir rol oynadığı inkâr edilemez. Erbakan'ın, Erdoğan'ın siyasî yasaklarının kalkması, Demirel'in Cumhurbaşkanlığı görev süresinin uzatılması, Sezer'inkinin ise kısaltılması, Fazilet Partisi'nin kapatılmasının önlenmesi gibi sayısız birçok olayda da görüldüğü üzere; Anayasada, Türk Ceza Kanununun 312. maddesinde, Siyasî Partiler Kanunu ve Seçim Kanunu'nda, yine kişiye özel, partiye özel, başka değişiklikler yapılmasına yönelik hummalı çalışmalar ve pazarlıklar bütün tazeliğiyle hâlâ kamuoyunun hafızasındadır. Bütün bu kişiye ve olaya özel hukuk yaratma çabaları yönetim zihniyetimizin hukuk nosyonundan ne kadar da uzak, hikmet-i hükümetçi eksende seyrettiğini göstermesi açısından son derece manidardır. Bu durum aynı zamanda, binlerce yıllık güçlü devlet geleneğine karşılık, varlığı ancak onlarca yıla dayanan yarım yamalak bir hukuk devleti anlayışının içine düştüğü hazin durumun en veziz bir şekilde özetidir.

Oysa ki, modernleşmeyle beraber yeşeren hukuk düşüncesine göre kanunların en önemli ve vazgeçilemez (*sine qua non*) özelliği, objektif bir uygulama neticesini sağlamak için genel ve soyut bir yapı arz etmeleridir. Buna göre kanunlar yapılırken belirli bir tek

olay değil, fakat ortak özelliklere sahip tüm olaylar göz önünde bulundurulur. Anayasa ve kanunlar, eşitlik ilkesi gereği o ülkedeki herkes için yapılır ve herkes için geçerlilik kesp eder. Kişinin ülke içinde bulunduğu bölgeye bağlı olarak kişiye özgü veya kişiye özel bir takım töreler ve gelenekler olabilir. Ama kişiye ve olaya özgü Anayasa veya kanun kuralı getirilmesi çağdaş bir hukuk devletinde asla kabul edilemez. Böylesi kişiye ve olaya özel hukuksal düzenlemeler kamu vicdanında hukuka güveni derinden yaraladığı gibi toplum içerisinde özel muamele görme beklentisini ve buna ilişkin güç mücadelesini de artırır. Belli ki sosyal barış ve kaynaşmayı tesis etmenin en etkili yolu, hukukun, eşitlik ve güvenlik ilkesi gereği, siyasî-ideolojik açıdan farklı görüşleri paylaşan bireyler arasında mutlak bir tarafsızlık içerisinde kalarak, aynı konumda bulunanlara eşit muamele etmesi ve uyuşmazlıkların çözümünde yansız bir hakem işlevi görmesidir.

Tayyip Erdoğan'ın, partisi AKP'yi tek başına iktidara taşıyan bir lider olarak başbakan olamaması ne hakkaniyet ilkelerine, ne demokratik prensiplere uygundu. Bütün olumsuz koşullara rağmen Erdoğan'ın baştan beri sürdürdüğü uzlaşmacı tavrını devam ettirerek, hukukun ve parlamenter demokrasinin genel prensiplerini zorlamadan sistem içerisinde bir çözüm araması daha yapıcı ve isabetli olurdu. Normal anayasal seyrinde işleyen ara seçim seçeneği bu konuda iyi bir yol gösterici olabileceken, yapılan değişiklikler yoluyla —madde 127/III ve 67/VII'de olduğu üzere— konuya ilişkin getirilen istisnalar, olaya ve kişiye özgü hukuk yaratma yapıldığı şeklinde olumsuz bir düşüncenin oluşmasına yol açıcı niteliktedir. Talep haklılığı yanında, bunu arama yolunun da doğru olması gerektiğinin altı bu noktada özenle çizilmelidir.

III. Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması

Yapılan Anayasa değişikliklerinin, hürriyetlerin sınırlanması konusunda gerçekleştirmiş olduğu en önemli yeniliklerden biri de, bütün temel hak ve özgürlüklere uygulanabilme olanağı bulunan (md. 13/3) ve Anayasada açıkça zikredilen “millî egemenlik”, “millî güvenlik”, “kamu düzeni”, “genel asayiş”, “kamu yararı” ve “genel sağlık” gibi “genel sınırlama sebepleri”ni kaldırması olmuştur. Buna göre temel hak ve özgürlükler artık sadece “özel sınırlama sebepleriyle”, yani Anayasadaki her hak ve hürriyete ait bulunan maddelerde yer alan özel sınırlama sebeplerine dayanılarak sınırlanabilecektir. Bunun doğal sonucu olarak şayet herhangi bir hak veya özgürlüğe ait bulunan maddede bu tip bir özel sınırlama sebebi gösterilmemişse, o hak ve özgürlük artık genel sınırlama sebepleri adı altında elâstik birtakım ifadelerle dayanarak keyfî bir şekilde sınırlanamayacaktır. Kısaca esas olan özgürlüklerdir ve sınırlayıcı hükümler tahdidi sayım yöntemiyle belirtilmeli ve dar yorumlanmalıdır.

İnsan haklarına saygılı olmayı cumhuriyetin nitelikleri arasında sayan ve özellikle devletin işleyiş ve yapılmasıyla ilgili hükümlerden önce insan haklarını düzenleyerek, şematik açıdan ona önem vererek çağdaş görüşü benimseyen bir Anayasanın temel haklar ve özgürlüklerin sınırlanmasında yasama organına geniş bir hareket alanı tanımayarak, hürriyetlerin sınırlanmasında daha güvenceli bir yöntem belirlemesi son derece isabetli ve tutarlı olmuştur.²⁶

Değişiklikten önce Anayasada yer alan bir temel hak ve özgürlük hem ilgili hak ve özgürlüğü düzenleyen maddelerde öngörülen

²⁶ M. Erdoğan' da katmerli bir sınırlama sistemine yol açan genel sınırlama nedenlerinin kaldırılmasını prensip olarak olumlu bulduğunu ifade etmektedir. Bkz. www.liberal-dt.org.tr/at/merdogan/at-me35.htm, 01. 08. 2002.

özel sebeplerle hem de bunlara ilâveten 13. maddede sayılan sebeplere dayanılarak sınırlanabiliyordu. Yasama organına özgürlüklerin sınırlanması konusunda bu kadar geniş bir takdir hakkı ve serbesti tanıyan Anayasanın nasıl bir otoriter temel hak ve hürriyetler rejimi benimsediğini tahmin etmek zor olmasa gerek.

III. Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanmasının Sınırları

Temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasına dair 13. maddeye anayasa değişikliği ile yapılan bir ek ile –tıpkı Federal Alman Anayasası'ndan (Bonner Grundgesetz) esinlenen 1961 Anayasası gibi– temel hak ve özgürlükler yasa ile sınırlanırken, özgürlüğü sınırlayan yasanın temel hak ve özgürlüğün özüne dokunamayacağı prensibi (Wesensgehaltsgarantie) kabul edilmiştir. “Öze dokunma yasağı”nın temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasının bir sınırı olarak kabulü ve böylece pozitif hukukumuzda anayasal düzeyde bir referans norm olarak yer alması, anayasanın üstünlüğü kuralı göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu haklar ve özgürlükler açısından hiç şüphesiz önemli bir güvence sağlamaktadır.²⁷ 1982 Anayasası'nın ilk hâlinde öngörülmeleyen “hakkın özü” kriteri, Anayasa Mahkemesi tarafından demokratik rejimin temel bir dayanak noktası olarak kabul görmüş ve temel hakların güvenliği açısından en önemli emniyet supaplarından biri hâline getirilmiştir.²⁸ Federal Alman Anayasa Mahkemesi (Bundesverfassungs-

²⁷ M. Erdoğan'a göre değişiklik genel olarak iyi yönde olmakla beraber, bunun, Türk Anayasa Mahkemesi tarafından diğer güvence kavramlarla (“demokratik toplum düzeninin gerekleri”, “lâik Cumhuriyetin gerekleri” ve “ölçülülük ilkesi” kavramlarıyla) bağdaşır şekilde bir genel çerçeveye içine oturtularak yeniden formüle edilmesi hiç de kolay olmayacaktır. Bunun için bkz. www.liberal-dt.org.tr/at/merdogan/at-me35.htm, 01. 08. 2002.

²⁸ Bunun için bkz. örn. 26 Kasım 1986 tarihli Anayasa Mahkemesi Kararı (E. 1985/8, K. 1986/27).

gericht) de temel haklarla ilgili düzenlemelerde sık sık bu kritere müracaat etmektedir.²⁹

Anayasa değişikliğinden sonra yürürlükte olan anayasamızda yer almış olmakla birlikte, gerek kamu hukuku doktrinimiz gerekse de Anayasa Mahkememiz, "hakkın özü" kavramının bütün hürriyetleri içine alacak şekilde genel bir tanımının yapılamayacağını ve bunun her hak ve özgürlük için, onun kendisine özgü özellikleri göz önünde bulundurularak, bağımsız bir şekilde yapılmasının gerekli olduğu görüşünü benimsemişlerdir.³⁰ Burada esas olan, bu kavramı yorumlayacak olanların ve bu meyanda Anayasa Mahkemesi'nin hukuk anlayışı ve zihniyetidir.³¹ Bu özelliği dolayısıyla söz konusu kavram, demokratik rejim anlayışı kıstasından daha az belirgin ve daha zor uygulanabilir bir yapıya sahiptir.³²

Bununla birlikte anayasa yargısı sistemini benimsemiş ülkelerde hakkın özüne dokunulup dokunulmadığının yorumunu bağımsız bir yüksek yargı organı yapacağından, özgürlüklerin düzenlenmesinde bu ölçüte riayeti sağlamak olanaklı hale gelmektedir.³³ Genel seviyede bir tanımlama yapılarak, bir hak ve özgürlüğün özünün, onun vazgeçilmez ögesi, kendisine müdahalede bulunduğu takdirde ilgili hürriyeti manasız bir hâle getirecek olan aslı çekirdeği olduğu söylenebilir.³⁴

"Hakkın özüne dokunma yasağı" güvencesi, tıpkı kendisinden önceki "demokratik

toplum düzeninin gerekleri" güvencesi gibi, ancak temel hakların kanunla sınırlanmasında bir mana ifade edecek, Anayasanın bizzat kendisinden kaynaklanan çok sayıdaki katmerli sınırlama sebepleri karşısında herhangi bir güvence sağlayamayacaktır. Bu şartlar altında yapılması gereken, hiç değilse Anayasadaki bu özel sınırlama sebepleri kaldırılıncaya kadar, Anayasa hükümlerinin bütünlüğü prensibi çerçevesinde, mevcut anayasal maddeleri, ilgili hakkın özüne dokunmaya müsaade etmeyecek şekilde özgürlükçü (hak merkezli) bir yoruma tâbi tutmak olsa gerekir.

Temel hak ve hürriyetlerin sınırlanmasının sınırı olarak 1982 Anayasasınca getirilen ve AİHS'de de yer alan, getirilecek sınırlamanın "demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamayacağı" ifadesi yeterli bulunmayarak, "demokratik toplum düzeninin ve lâik cumhuriyetin gereklerine aykırı olmamak" ölçütü getirilmiştir. Böylece yasa yoluyla yapılan temel hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlamalar artık yalnızca demokratik toplum düzeninin değil "lâik Cumhuriyet" in de gereklerine aykırı olamayacaktır. Anayasaya "lâik Cumhuriyet" kaydının getirilmesi temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınıp genişletilmesi açısından isabetli bir seçim olmuştur. Zira hak ve özgürlükler ancak lâik, demokratik bir cumhuriyet yapılanmasını esas alan bir yönetim biçiminde gerçek anlamıyla kullanılabilir. Teokratik bir monarşide hak ve özgürlüklerin varlığından, çeşitliliğinden ve güvence altında olduğundan söz edilemez. Ancak bu noktada önemli olanın anayasal metnin literal yapısından ziyade, (devlet değil) kişi hak ve hürriyetleri lehine yorumlanması ve özgürlükçü bir çizgide uygulanması olduğu gerçeğinin de son derece büyük bir önem arz ettiğini belirtmek isteriz. AİHM'nin bu konuyla ilgili liberal içtihatları, kavramın içeriğinin doldurulması konusunda Türk hukuk uygulayıcılarının (idare-

²⁹ Örneğin bkz. BverfGE 2, 266.

³⁰ Bunun için bkz. E. Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, İkinci Baskı, (Ankara : Yetkin Yayınları, 1988), s. 87 vd.

³¹ Ö. Tikveş, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Şerhi ve Uygulaması*, (İstanbul : Sulhi Garan Matbaası, 1969), s. 56.

³² Krş. İ. Polatcan, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası* (Gerekçeler, Anayasa Mahkemesi Kararları, Bilimsel Görüşler), (İstanbul : Bayrak Yayıncılık, 1989), s. 76.

³³ S. Tanilli, *Devlet ve Demokrasi -Anayasa Hukukuna Giriş*, 2. Bası, (İstanbul: Say Yayınları, 1981), s. 186.

³⁴ Bunun için bkz. E. Özbudun, *a.g.e.*, s. 87.

cilerin ve yargı organı mensuplarının) en önemli referans kaynağı olmalıdır. Uygulamada, bu içtihatların dikkate alınması hususu, AB hukukuyla aramızda mevcut bulunan uyumsuzlukları en alt seviyeye indirmenin de en etkili ve pratik yoludur.

AB ile daha yakın ilişkiler içine girip, nihaî olarak tam üyeliği amaç edinen Türkiye madem ki AİHS'yi kabul etmiştir, o hâlde iç hukukundaki mevcut hukukî kavramları AİHM'nin kararları ışığında, bireyler lehine yeni birtakım haklar doğurucu şekilde yorumlamalıdır. Özellikle AİHM tarafından Sözleşme'ye aykırılığı tespit edilen "devletçi" ve "otoriter" kararların, bireysel temel haklar lehine yeniden gözden geçirilip düzeltilmesi gerekiyor. Bu Türkiye için her şeyden önce "ahde vefa" (*pacta sunt servanda*) şeklinde ifadesini bulan temel uluslararası hukuk ilkesinin zorunlu bir gereğidir. Zira evrensel, bölgesel veya ikili ölçekte düzenlenen bir sözleşmeye imza atmış bir devletten, sözleşmeler hukukuna dair Viyana Sözleşmesi gereği, ilgili sözleşmede yazılı yükümlülüklerini gerçekleştirmeye ilişkin gerekli önlemleri alması beklenir.

Son olarak, 13. maddede yapılan değişiklikle temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırmasının sınırı olarak bağımsız bir kriter olarak "ölçülülük ilkesi"³⁵ (aşırılık yasağı)³⁶ kavramına yer verildiğini görüyoruz. Bu kriter, hakların kısıtlanmasında başvurulacak aracın, sınırlama amacını gerçekleştirmek açısından elverişlilik özelliği taşımasını; bu aracın, sınırlama amacı açısından gerekli (zorunlu) ve kullanılabilir olmasını ve araçla amacın ölçüsüz bir oran içinde bulunmamasına dair ge-

nel bir ilkeyi içerir.³⁷ Anayasalarımızda temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması hususunda ölçülülük ilkesine dair özel bir norm yer almamasına rağmen, Anayasa Mahkemesi'nin sınırlama denetimlerinde bir çok defalar söz konusu ilkeye, üstü kapalı bir şekilde, müracaat ettiğini görüyoruz. "Ölçülülük ilkesi"nin yapılan anayasa değişikliği yoluyla hukuksal pozitivizme dönüştürülmesi ve anayasa yargısında üstün bir hukuk kuralı olarak referans norm düzeyine kavuşturulması, bu husustaki anayasal denetimin çok daha açık ve güçlü bir şekilde yapılabilmesinin önünü açacaktır.³⁸

IV. Temel Hak ve Özgürlüklerin Kötüye Kullanılmaması

Yapılan değişiklik sonucunda 14. maddedeki "Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması"na dair düzenlemeler, bir iki nokta dışında, esas itibarıyla muhafaza edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak getirilen en önemli yenilik "kötüye kullanma"yı amaçlayan bir faaliyette bulunmayı olanaklı kılacak şekilde Anayasa hükümlerini yorumlamanın yasaklanmasının sadece temel haklarını kullanan bireyler için değil, aynı zamanda devlet için de söz konusu olmasıdır. Bundan böyle bireyler yanında devletin de, "Anayasayla tanıyan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenlerden daha geniş şekilde sınırlandırmasını amaçlayan bir faaliyette bulunması" artık bir kötüye kullanma biçimi sayılacaktır ve kanunî (Türk Ceza Kanunu ve Terörle Mücadele Kanunu hükümlerine göre) müeyyide ile karşılaşacaktır.

³⁵ İlkenin hukuk devletiyle olan organik ilişkisi konusunda bkz. C. Degenhart, *Staatsrecht I*, 11. Auflage, (Heidelberg: Müller Verl., 1995), S. 79.

³⁶ Z. Gören, *Temel Hak Genel Teorisi*, Gözden Geçirilmiş 3. Bası, (Ankara: Dokuz Eylül Ünv. Dön. Ser. İşl. Yayn. No: 57, 1995), s. 92.

³⁷ E. Özbudun, *a.g.e.*, s. 86; Z. Gören, *Temel Hak Genel Teorisi*, Gözden Geçirilmiş 3. Bası, (Ankara: Dokuz Eylül Ünv. Dön. Ser. İşl. Yayn. No: 57, 1995), s. 93.

³⁸ Aksi düşünce için, bkz. M. Erdoğan, www.liberal-dt.org.tr/at/merdogan/at-me35.htm, 01. 08. 2002.

Yeni 14. madde metnindeki bu genişleme, temel hakların doğuşu ile ilgili tarihi perspektife uygun olması açısından fevkalâde önemli ve isabetli bir düzenleme olmuştur. Temel hak ve özgürlüklerin ortaya çıkışıyla ilgili tarihsel süreç incelendiğinde, esas itibarıyla bireyin özgürlük alanına yönelik devlet müdahalesini en aza indirmek şeklindeki (devlete karşı) bireyci bir özgürlük anlayışıyla karşılaşırız.³⁹ Sınırsız iktidar gücünün yarattığı otoriter ve giderek totaliter keyfiliğin kişi hak ve özgürlükleri alanında yaratmış olduğu tahribatlara karşı, bireyi devlet karşısında korumak ve kollamak endişesi hâkim düşüncedir. Dolayısıyla, temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmaları suretiyle kişisel özgürlük alanına yönelik birey kaynaklı müdahaleler ikincil nitelikte bir öneme sahiptir; asıl olan devletin temel hak ve özgürlükleri sınırlama yetkisini kötüye kullanmasının ve aşırı sınırlamalar getirmesinin önlenmesi ve böylece bireyin devlete karşı korunması düşüncesi olmalıdır. Yetkileri hukuk yoluyla kısıtlanmamış devlet insan özgürlüğüne yönelik en büyük ve en tehlikeli tehdittir.⁴⁰ Esasen milletlerarası sözleşme ve bildiriler de (örn. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyanname'si md. 30, Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi md. 5/1, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi md. 17)⁴¹ bu görüşü kabul etmişlerdir.

Bunun dışında, 14. madde yeni içeriğiyle de eski madde metninin benimsediği otoriteyi güçlendirmeye dönük formülasyon dolayısıyla ortaya çıkabilecek sakıncaları bertaraf edebilecek bir nitelik kazanmıştır. Her

şeyden önce, hürriyetlerin kötüye kullanılması konusunda doğrudan doğruya Anayasadan kaynaklanan sınırlama sebeplerinin sayısı, eski madde metni ile kıyaslanamayacak kadar azaltılmıştır. Böylece temel hak ve özgürlükleri kullanan vatandaşlara karşı duyulan ve onları potansiyel birer suçlu olarak gören genel güvensizlik havasının izleri önemli ölçüde silinmiştir. Eski madde metnini hazırlayanların görüşüne göre Anayasada yer alan hak ve hürriyetler sanki sınırsız bir yetki kullanımını sağlıyormuş gibi hiçbir kayda ve koşula bağlanmadan Anayasada yer alamazlardı. O halde her bir hak ve özgürlüğün sınırları ve kötüye kullanım biçimleri kazüistik bir yöntemle açık ve net bir şekilde formüle edilmeliydi.

Oysa Anayasada belirtilen hak ve özgürlüklerin –Anayasada açıkça yer almasa bile– Anayasanın bütünlüğü ilkesi çerçevesinde, anayasal kurallardan kaynaklanan birtakım sınırları zaten mevcut bulunmaktadır. O hak ve özgürlük, ancak o sınırlar içerisinde kullanılabilir. Bunun ayrıca ve ayrıntılı bir şekilde formüle edilmesi, en azından bir Batı demokrasisi standardı ölçüt alındığında, abesle iştigal etmektir. Anayasada yer alan hak ve özgürlüklerin, örneğin devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak ya da insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmak amacıyla kötüye kullanılamayacağına dair özel bir yasaklayıcı norm olmasaydı dahi, kimse bu hak ve özgürlüklerin bu amaçla kullanılabileceğini iddia edemezdi. Söz konusu sınırlamalar, zaten ilgili hak ve özgürlüğün içerisinde yer almaktadır (hakların örtülü sınırları).⁴² Kaldı ki hakkın kötüye kullanımının yasaklanması evrensel bir hukuk kuralıdır.⁴³ Bu sebeple hu-

³⁹ Bunun için bkz. ve krş. B. Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, İstanbul : May Yayınları, 1978), s. 55 vd.

⁴⁰ Krş. A. Yayla, *Liberalizmi*, 3. Baskı, (Ankara: Liberte Yayınları, 2000), s. 169-170.

⁴¹ Bu konuyla ilgili ayrıntılı açıklamalar için bkz. M. Genç, *İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları No : 16, 1997), s. 51 vd.

⁴² Krş. A. Katz, *Staatsrecht: Grundkurs im öffentlichen Recht*, 12., überarbeitete Auflage, (Heidelberg: C. F. Müller Juristischer Verlag GmbH, 1994), s. 288.

⁴³ İ. Kaboğlu, *İnsan Hakları*, 2. Bası, (İstanbul : Çağdaş Yaşamı Destekleme Yayınları : 11, 1997), s. 38.

kuk tekniği açısından uzun ve ayrıntılı ifadeler yerine, çerçeve Anayasa düşüncesine uygun bir şekilde kısa ve öz olarak genel ilkelerle yetinen bir düzenleme yöntemini benimseyen yeni madde metni, değişen sosyal ihtiyaçlara daha iyi cevap verebileceği gibi özgürlükçü yorumlara da açık bir yapı arz edeceğinden genel olarak olumlu bir düzenleme olmuştur.

Temel hak ve hürriyetlerin Anayasada sayılan amaçlara ulaşmak için kötüye kullanılması yeni 14. madde metnine göre yeterli olmayacak; bunun yanında mutlaka bu amaçlara matuf bir "faaliyet" in varlığı gerekecektir. Şu hâlde yeni madde metninde yer alan fiil ifade eden deyimler "bozmak", "ortadan kaldırmak", "yok etmek", "sınırlandırmak" ancak anayasadaki amaçların gerçekleştirilmesi için bir faaliyette bulunmanın aracı olmaları hâlinde cezalandırılabilir. "Faaliyetler" biçiminde ortaya çıkacak olan maddedeki eylemler ile yine madde metninde sayılan amaçlar arasında sıkı ve kuvvetli bir illiyet rabitası aranmalı ve böylelikle hakların kötüye kullanılması sayılan ifade ve fiillerin genişletici bir şekilde yorumlanmasından kaçınılmalıdır. "Faaliyet" ölçütü hiç şüphesiz eski madde metnindeki keyfilige açık soyutluğu ve muğlaklığı bir ölçüde giden, çok daha somut ve ölçülebilen bir kriterdir. Ancak pekâlâ "devlet" ya da "ideoloji" eksenli düşünen militan hukuk uygulayıcılarının elinde, geniş bir şekilde yoruma tâbi tutularak, hiçbir somut sonuca yol açmayan eylem ve ifadeleri de içine alabilecek şekilde bir manaya kavuşturulabilir. Bunu önlemenin yolu ya madde metnini, ilgili amaçlar açısından "somut bir sonuca yol açan faaliyetler" şeklinde yeniden formüle etmek ya da hiç değilse bu yapıncaya kadar, AİHM'nin içtihatları ışığında, anayasal normun etkilerini daraltıcı bir yorum şekliyle sınırlamak olmalıdır. Temel hak ve hürriyetlerin "kötüye kullanılmasının önlenmesi"nin nihaî amacı-

nın devlet otoritesini pekiştirilmesi değil, bu hak ve özgürlüklerin serbestçe kullanımının/uygulanımının sağlanması⁴⁴ ve bir özgürlüğün diğer özgürlükleri yok etmesinin önlenmesi⁴⁵ gerçeği olduğu asla unutulmamalıdır.

V. Sonuçlar

TBMM'nin yapmış olduğu Anayasa değişiklikleri türlü eksiklik ve yetersizliklerine karşın, genel olarak özgürlükçü bir temel hak ve hürriyetler rejimi oluşturma yolunda atılan çok önemli bir adım olmuştur.⁴⁶ Her şeyden önce Meclis'in tamamen kendi iradesiyle köklü bir sivil anayasa değişikliği, yani asker vesayetinde olmayan, asker'in yönlendirmediği bir anayasa değişikliği yapıp, Türkiye'yi daha sivil bir yönetime geçirmeye çalışması, sorunlu demokratik rejimimiz adına, başlı başına olumlu bir gelişmedir. Sık sık yaşanan ara rejimlerin demokratik sistemde açtığı yaraların, bu defa sivil bir inisiyatifle kapatılmaya çalışılması, sivil bir demokrasi oluşturma ve sivil bir anayasa yapma ideali adına son derece iyimser bir gelişmedir. Bütünüyle milletvekillerinin iradesine dayanılarak, askerî yönetim tarafından çerçevesi oluşturulan 1982 Anayasası'na sivil bir kapı aralayan bu değişikliklerle, Anayasada yer alan temel haklarla ilgili düzenlemelerin bir çoğunda önemli sayılabilecek iyileştirmeler gerçekleştirildiği gibi, bütün temel haklar ve özgürlükler üzerinde "Demoklesin kılıcı" gibi duran genel sınırlama sebepleri ortadan kaldırılmıştır. Temel hakların sınırlanmasının sınırı konusunda önemli bir teminat olduğu

⁴⁴ F. Demir ve Ş. Karatepe, *Anayasa Hukukuna Giriş*, (İstanbul : Evrim Basım - Yayım, 1989), s.186; Anayasa Mahkemesi de aynı görüştedir, bkz. 4 Kasım 1986 tarihli karar (E. 1986/11, K. 1986/26).

⁴⁵ İ. F. Akın, *Kanun Hukuku*, 6. Bası, (İstanbul: Beta Yayınları, 1990), s.398.

⁴⁶ Aksi düşünce için, bkz. M. Erdoğan, www.liberal-tr.org.tr/at/merdogan/at-me35.htm, 01. 08. 2002.

kabul edilen “öze dokunma yasağı” yasağı getirilmiş, devletin de sınırlama yetkisini aşmak suretiyle temel hak ve özgürlükleri kötüye kullanabileceği kabul edilmiştir.

Bütün bu değişiklikler kanımızca Anayasanın otoriter ve anti-liberal karakterinde hiç de azımsanamayacak bir dönüşümün gerçekleştirildiğini göstermektedir. Ancak bu noktada belirleyici olanın Türkiye’deki hukuk uygulayıcılarının temel hak ve özgürlüklere hak eksenli bir bakış açısıyla yaklaşmaları gerektiği gerçeği olduğu unutulmamalıdır. Uygulamada maalesef, temel hak ve özgürlükler gerek yargı organları gerekse de idare makamları tarafından oldukça “otoriter” ve “devletçi” diyebileceğimiz bir anlayışla yorumlanmakta, kişi hak ve özgürlükleriyle ilgili dokunulmazlık alanı kolayca daraltılabilmektedir. Böylece anayasal metinler hâline gelen ve Anayasamızda özel normlarla düzenlenen birçok hak ve özgürlük, yazılı metinlerin sınırları içerisinde kalmakta ve uygulanırlığı sağlanamamaktadır.⁴⁷ Oysa altına imza koyduğumuz AİHS’nin ve Sözleşme organlarının özgürlükçü içtihatlarının verilen kararlarda öncelikle dikkate alınması gerekirdi. Bu duyarlılığın somut örneklerini verilen kararlarda bulmak neredeyse imkânsız gibidir.

Hürriyetçi bir temel hak ve özgürlükler rejimini her şeyden önce kendi insanlarımız ve ülkemiz buna layık olduğu için gerçekleştirmek zorundayız. Öte yandan Türkiye’nin, eksik ve yanlış yönleri yukarıda zikredilen temel haklar anlayışıyla ve otoriter nitelikli yönetim düşüncesiyle AB’ye üye olamayacağını da görmemiz gerekiyor. Ülkemiz bu bağlamda tarihi bir dönüm/karar noktasındadır. Türk hukuk uygulayıcılarının AB’nin yüksek hukuk ölçütleriyle yüzleşmesinin zamanı gelmiştir. AB ile daha yakın ilişkiler içine girip, nihâi olarak

tam üyeliği amaç edinen Türkiye’nin temel hak ve hürriyetlere saygılı, liberal bir özgürlükler rejimine ve idare mantığına sahip olması zorunludur. Zira Avrupa Konseyi’nin 21-22 Haziran 1993 tarihli Kopenhag Zirvesi’nde kararlaştırıldığı ve adaylık için başvuruda bulunmuş olan devletlerin tam üyeliğe kabul edilmeden önce yerine getirmesi gereken Kopenhag kriterlerine göre, yerleşmiş demokratik hukuk devleti ve insan haklarının ve azınlık haklarının güvence altına alınması gerekiyor. Türkiye’nin AB’nin “İlerleme Raporu”nu yayımlayacağı tarihlere kadar ki süreleri en iyi şekilde kullanarak, Ulusal Program’da yer alan kısa vadeli hedeflere bir an önce ulaşıp, ev ödevlerini yapmış aday ülke sıfatıyla üyelik müzakerelerinde avantajlı bir konuma gelmesi gerekiyor. Bu taktirde AB’nin yayımlayacağı olumlu raporlar üyelik sürecimize güçlü bir ivme kazandıracaktır.

Türkiye açısından 2002 yılı içerisinde gerçekleşen en olumlu gelişme hiç şüphesiz Avrupa Birliği (AB)’nin Kopenhag Zirvesi’nde aldığı tarihî kararlar oldu. Birlik Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin başlatılması konusunda ufuk açıcı nitelikte olmak üzere son derece yapıcı bir tutum sergileyerek, özellikle son dönemlerde ülkemizde gerçekleştirilen AB standartlarına uyum gayretlerini ve özellikle Anayasa değişiklikleriyle atılan olumlu adımları karşılıksız bırakmadı. 2002 sonu itibarıyla 10 ülkeyi daha içine alarak genişleyen bir AB’nin büyük bir sarsıntı yaşayarak içine kapanıp yeni kimliğini oluşturmaya ve yeni tam üye devletleri sindirmeye çalışacağı bekleniyor. Bu sebeple Türkiye’nin 2003 yılı içerisinde tam bir siyasî seferberlik başlatarak meclisi ve sivil toplu örgütlerini harekete geçirmesi, özellikle insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti alanında gerçekleştireceği anayasal ve yasal reformlarla adımlarını hızlandırması ve böylece AB’den tam üyelik müzakerelerini başlatma kararını çıkartması büyük bir önem arz etmektedir. Eğer Türkiye bunu

⁴⁷ E. Özcan, “İnsan Haklarından Yana Olmak”, *İzmir Barosu Dergisi*, S. 2 (1988): s. 20.

başarırsa AB'ye tam üyelik süreci bağlamında çok önemli bir aşama kat etmiş olacaktır. Aksi halde, Türkiye'nin 200 yıllık batıya yürüyüşü ve onunla bütünleşme şeklindeki tarihî çağdaşlaşma projesi büyük bir darbe yiyecek ve böylece Kopenhag Zirvesi belki de AB ile olan fırtınalı ilişkimizde yaşadığımız sonuncu bahar olma akıbetine uğrayacaktır.

Devlet ve hükümet başkanları başta olmak üzere 15 üyenin ve 13 aday ülkenin 1000'i aşkın temsilcisinin katıldığı Kopenhag zirvesinde, hafızalarda en çok kalacak olan husus hiç şüphesiz, Fransız ve Alman liderlerin ağırlığını koyması ve yoğun girişimiyle, Türkiye'ye 2004 Aralık sonunda, gecikmeden, tam üyelik müzakereleri yolunu açacak önerinin AB liderleri tarafından kabul edilmesi oldu.⁴⁸ Türkiye'nin adaylık sürecine ilişkin Kopenhag Zirvesi'nden çıkan bu son karar, Avrupa Birliği'nin arkaik birtakım kültürel önyargılarla hareket edeceğini öngörenleri değil, seküler bir dünya görüşünün ürünü olan çağdaş evrensel değerlerle hareket edeceğini öngörenleri haklı çıkardı. Şu gerçek, şimdi artık çok daha açık bir şekilde biliniyor ki; Türkiye'yi, kültürel ayrımcılıktan beslenen birtakım küçük hesapların, korkuların ve önyargıların mağduru etme gayretkeşliği, bir kere daha hüsrana uğramıştır. Kopenhag'da Türkiye'nin üyeliğiyle ilgili olarak, müzakerelere başlamak için Kopenhag Kriterleri'nin tam olarak yerine getirilmesi koşuluna bağlı olarak verilen tarih, sırf bu nedenle dahi olsa kimseyi hayal kırıklığına uğratmamalıdır.⁴⁹

AB bu şekilde davranmak suretiyle Türkiye'ye kadar uzanan yeni bir coğrafyaya yayılma iradesine dayalı genişleme ve global bir güç olma politikasını teyit etmiştir. Türkiye'nin, geleceğin en büyük süper güçlerinden birini oluşturacağı ve böylece Asya da

dahil kendine yakın bölgeleri zorlayacağı tahmin edilen bu büyük topluluğa girme şansını, müzakere tarihi almak suretiyle büyük ölçüde sanallıktan uzaklaştırıp, geri dönüşü mümkün olmayacak bir şekilde netleştirmesi çok büyük önem taşımaktadır.

Türkiye için Kopenhag Zirvesi'nin bir başka önemi, Aralık 1999'daki Helsinki Zirvesi'nde aday ülke olarak kabul edilmesinden sonra gerçekleştirmiş olduğu reformların karşılığını, nihayet -şartlı da olsa- müzakerelere başlamak için belirli bir tarih alarak görmüş olmasıdır. Yakın zamana kadar çok büyük muğlaklıklar içeren "Avrupa ailesine dahil olmak" hedefine birkaç adım atarak daha da yaklaşmak, bir başarı olarak değerlendirilmelidir.⁵⁰

Türkiye'nin birkaç adım daha ileri atmak suretiyle AB'nin merkezine doğru devam eden 43 yıllık tren yolculuğunu güvenli bir şekilde rayına oturtması, sürecin kesintiye uğramaması açısından son derece olumlu bir gelişmedir. Türkiye bundan böyle, tam üyelik perspektifi berraklaşmış bir aday üye olarak AB içerisinde sesini çok daha iyi duyurabilecek bir konumda olacaktır. Bunun dışında, 200 yıldır sahip olduğumuz en büyük ortak ideallerden biri olan 'Avrupalılık' hül-yasının AB kararıyla perçinlenmesi, onların seviyesine ulaşmak için yapacağımız reformların süratle sürmesi konusunda pozitif bir enerji ortaya çıkarmalıdır.

Türkiye'nin yerine getirmesi gereken hususlara ilişkin Kopenhag'da karara bağlanan taleplerin pek çoğu haklıdır ve şimdi AB, konuya ilişkin politikalarında samimi olduğunu, yapıcı bir rol oynamak istediğini gösteriyor. Önümüze konulan tarih ve yapacağımız işlerin belli olması, bunlara yönelik büyük motivasyon gücün seferber edilmesine vesile olmalıdır.⁵¹

⁴⁸ M. M. Hekimoğlu, *Radikal*, Yorum, 18 Aralık 2002.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ *Ibid.*

Türkiye'nin tam üyeliğine yönelik net bir perspektifin ortaya konulmasının ekonomik açıdan da, işletilmeyen birtakım malî yardımların önünün açılması gibi getirileri olacaktır. Örneğin senelik 5 milyar dolar gibi bir rakamla yıllardır aleyhimize işleyen gümrük birliğini mali yardımlarıyla dengelemesi gereken Avrupa Birliği, bunu yapacak "Ortaklık Konseyi" gibi kurumları, Türkiye'nin AB'li sayılması konusunda kendi içinde mevcut irade eksikliğinden kaynaklanan belirsizlik nedeniyle, işletmekten kasıtlı olarak kaçınıyordu. Şimdi Türkiye bu yolun açılmasını daha da güçlü bir şekilde isteyebilecek.⁵²

Ancak müzakere tarihi almanın, Avrupalı olmamız için yeterli olmadığını ve 2004 Aralık ayına kadar önümüzde uzun ve ince bir yol

bulunduğu gerçeğini unutmamamız gerekiyor. Şüphesiz koşullu müzakere tarihinin alınması bu yol üzerindeki en önemli kavşak noktalarından birinin aşılması anlamına geliyor. Ancak hedefe ulaşmak için önümüzde aşılması gereken daha çok önemli engeller ve güçlükler bulunuyor. Tüm bu sorunları ancak AB projesini, tek yanlılık esasına dayanan basit bir çıkar ilişkisinin çok ötesinde algıladığımız zaman aşabiliriz. Kısaca insan hakları ve evrensel hukuk ilkelerinden kaynaklanan özgürlükçü demokrasi ile rekabetçi piyasa ekonomisi kurallarını, yani Avrupa'nın manevî özünü, yalnızca kâğıt üzerinde değil, uygulamada da daha ileri bir düzeyde özümlediğimiz zaman bunu başarabiliriz.⁵³

⁵³ *Ibid.*

⁵² *Ibid.*

Çok-hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi

Kadir Cangızbay

Çok-hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi, ülkemizin önemli fikir adamlarından Kadir Cangızbay'ın çoğu daha önce yayınlanmış bazı makalelerini bir araya getirmektedir. Cangızbay bu makalelerinde dil, dilde sadeleşme, yabancı dilde eğitim, insan hakları, doğru anlaşılmalı laiklik, laiklik etiketini kullanarak yapılan çarpık laiklik yorumları ve bu tür yorumların açmazları gibi pek çok konuyla meşgul olmaktadır. Her makale, ilgilendiği konuda ya yeni açılımlar getirmekte ya da gözümüzden kaçan veya aklımıza gelmeyen, kimi zaman basit görünen, fakat çoğu defa sarsıcı ve hatta paradigma değiştirmeye zorlayıcı noktaları ortaya sermektedir.

Düşünmeyi seven ve aykırı düşünceden korkmayanlara...

LiBeRtE

kitaplığınızda özgürlüğe yer açın...